

ANNALES INSTITUTI SLAVICI  
UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS

# Slavica

XXXI.

EDITIONEM CURANTE  
CSILLA KUKUCSKA

ADIUVANTE  
LÁSZLÓ KÁLMÁN NAGY

REDIGUNT  
KLÁRA AGYAGÁSI  
ZOLTÁN HAJNÁDY  
ISTVÁN D. MOLNÁR



TURECKO – WĘGIERSKO – SŁOWIAŃSKIE TŁO  
ETNONIMU CYGAN<sup>\*)</sup>

M. STACHOWSKI

1.

O Cyganach, ich pochodzeniu i języku napisano już bardzo wiele dzieł i zaproponowano wiele hipotez. Nie jest moim celem tutaj dokonanie ich przeglądu,<sup>1</sup> zamierzam natomiast skupić się na etymologii samego etnonimu *Cygan*.<sup>2</sup>

Spośród wielu nazw tego narodu nazwa pol. *Cygan* ~ niem. *Zigeuner* rozpowszechniona jest szczególnie w Europie Środkowej i Wschodniej (POTT 1844:44), naturalnie w rozmaitych wariantach fonetycznych, i to stąd przypuszczalnie poszła ona i dalej na Wschód (po części razem z samym narodem).<sup>3</sup> Również i fakt, że język francuski nazywa Cyganów *Bohémiens* (wyraz poświadczony od XIV w.), wskazuje na słowiańskie tereny Europy Środkowej jako obszar najintensywniejszego osadnictwa cygańskiego, i to już w XIV w.

W ciągu minionych dwu stuleci zaproponowano szereg etymologii tego

---

<sup>\*)</sup> Niemieckojęzyczna wersja tego artykułu ukaze się w 2002 roku w *Studia Etymologica Cracoviensia*.

<sup>1</sup> W tej kwestii zob. na przykład Heinschink 1994: 110-114; Jamnická-Šmergllová 1955: 8-13; Serboianu 1930: 26-33. Zob. tu też przypis 5.

<sup>2</sup> Niniejsze studium postrzegać należy jedynie jako próbę. Nie jest to w żadnym razie wyczerpujące pod każdym względem opracowanie ani też ostateczne w każdym szczególe rozwiązanie problemu.

<sup>3</sup> W lecie 1995 r. miałem możliwość widzieć grupę Cyganów w Dudince na Płw. Tajmyr, a więc daleko za Kręgiem Polarnym.

etnonimu, poczynając od dyletanckich prób wywiedzenia go na przykład z rzekomego niem. *Zieh-Gauner* (POTT 1844:45). Etymologia jednak, z którą najczęściej możemy się dziś zetknąć, wiąże ten wyraz w jego brzmieniu słowiańskim *Cygan* z grecką nazwą sekty heretyckiej z IX w. *Ἀθίγγανοι*, Sg. *Ἀθίγγανος* (zob. MACHADO 1952:602; SKOK 1971:I.261)<sup>4</sup> Pewnego podobieństwa brzmieniowego rzeczywiście można się tu dopatrzeć (ale też inaczej etymologia taka pewnie by w ogóle nie powstała), jednak wywód ten wiąże się z szeregiem pytań, na które nie umiemy odpowiedzieć.

Zacznijmy od kwestii chronologii: choć wciąż trwa dyskusja nad trasą wędrówki i czasem przybycia Cyganów do Europy, zwykle przyjmuje się, że szli oni z Indii przez Persję i Armenię do Bizancjum, aby następnie dotrzeć w XIII w. do Europy Środkowej.<sup>5</sup> Myśl, że etnonim *Cygan* ~ *Zigeuner* mógłby lub powinien być grecki, ponieważ Cyganie najpierw byli w Bizancjum, na pewno jest błędna: brak bowiem wskazówek, że nazwę tę przynieśli sami z Bizancjum do Europy Środkowej, a że nie jest to ich nazwa własna, to musi być wyrazem obcym o nieznanym źródle zapożyczenia (zob. poniżej sub [1]).

Trzeba by dla utrzymania tej etymologii przyjąć, że nazwa greckiej sekty z IX w. odżyła w XIII-wiecznej Europie Środkowej, gdzie nie greka, lecz łacina była językiem liturgii i nauki, a następnie użyta została ze zmienionym znaczeniem, przy czym znaczenie pierwotne, jak się wydaje, nie było tam nigdy powszechniej znane. Taki scenariusz wydaje mi się nader mało realistyczny.

Przejdźmy do zastrzeżeń fonetycznych:

- [1] Greckie nagłosowe *a-* ma swój odpowiednik jeszcze tylko w scs., a i to obok wariantu bez *a-*, tzn. *ciganinъ* ~ *aciganinъ* (MIKLOSICH 1886:29a). Trzeba więc (wbrew SKOKOWI 1971:I.261) liczyć się nie tyle z aferezą *a-*, co raczej z wtórnym hiperpoprawnym wyrównaniem wyrazu słowiańskiego do formy greckiej. Innymi słowy: zapożyczony wyraz słow. *Cygan* ~ *cigán* zaadaptowano w grece do *Τσιγγάνος*, a następnie za pomocą protezy *a-* i przesunięcia akcentu przekształcono (pod wpływem niezapomnianego na gruncie greckim *Ἀθίγγανος*) w *Ἀτσιγγανος*, które zresztą nie wyparło całkowicie pierwotnej formy *Τσιγγάνος*.
- [2] Historyczna fonetyka grecka nie zna innych przykładów przejścia *θ > τσ*. Toteż V. Machek (1968:85f.) słusznie odnosi się z tego powodu dość ostrożnie do rozpowszechnionego wywodzenia etnonimu *Cygan* < gr. *Ἀτσιγγανος* < *Ἀθίγγανος*.
- [3] W wypadku przyjęcia etymologii greckiej wyjaśnić trzeba alternację *k ~ g* na gruncie słowiańskim (cz. *cikán* ~ [w XVI w. także:] *cigán* [GEBAUER 1970:143], ślc. *cigán*).

---

<sup>4</sup> Abstrahuję tu całkowicie od wyprowadzania z łac. *Aegyptianus* itp., choć można je spotkać w niektórych słownikach etymologicznych, ponieważ jest to wywód nie do przyjęcia fonetycznie.

<sup>5</sup> Por. np. rozdz. 2 i 3 w Fraser 2001.

[4] Spodziewać by się należało, że gr. -γγ- = [-ng-] ~ [-<sup>ʒ</sup>g-] da w innych językach refleks nazalny. W rzeczywistości grupa -ng- występuje tylko w jednoznacznie nowszych zapożyczeniach z greki, jak np. współcz. tur. *Çingene* 'Cygan', ale nie w językach Europy Środkowej.

[5] Etymologia grecka nie wyjaśnia długości samogłoski w cz. *cikán* ~ słc. *cigán*. Natomiast w węg. *cigány* – jeśli byłoby ono rzeczywiście zapożyczeniem pld.-słowiańskim (EWU 167) – można by interpretować długość jako oddanie słowiańskiego akcentu (por. tabele w HELIMSKI 1988:353 i komentarze tamże 354-356; poza tym zob. też artykuły poświęcone problematyce słow.-węg. w Helimski 2000).

Palatalność węgierskiego wygłosu (-ny w *cigány*) da się w ramach tej etymologii wytłumaczyć na przykład jako ślad palatalności w słowiańskiej formie pluralis *Cygan(i)e*.

Wobec licznych nieścisłości chronologicznych i fonetycznych wypada więc etymologię grecką odrzucić jako "gelehrte Volksteymologie" (czy jak chcą inni: jako "etymologię natchnioną").

## 2.

W dalszym ciągu tego studium pragnę zaproponować nie gotową we wszystkich szczegółach etymologię, lecz raczej tylko próbę powiązania etnonimu *Cygan* ~ *Zigeuner* z węg. *szegény* 'biedny, ubogi' i sttur. *čigān* / id.

Ponieważ etnonim *Cygan* typowy jest zwłaszcza dla Wschodniej Europy (POTT 1844:44), wariant niem. (*Zigeuner*) uznać musimy za pochodny od wyrazów słow., jak pol. *Cygan*, ros. *cygán*, cz. *cikán*, słc. *cigán*. Ale wyrazy słowiańskie nie mają słowiańskiej etymologii. Rosyjski akcent na ostatniej sylabie oraz czeska i słowacka samogłoska długa zdają się wskazywać na to, że język etnonimu miał samogłoskę długą w drugiej sylabie bądź akcent na ultimie. Mógłby w grę wchodzić na przykład jakiś język turecki. I rzeczywiście znajdujemy w słownictwie starotureckim wyraz, który nadawałby się tu tak pod względem fonetycznym, jak i semantycznym, mianowicie sttur. *čigān* 'poor, destitute' (CLAUSON 1972:408f.). Ale wyraz ten wymaga komentarza.

Rzuca się w oczy przede wszystkim słow. *c-* w miejsce oczekiwanego \**č-* < tur. *č-*. Być może wynik słowiańskiej depalatalizacji, bo same języki tureckie nie znają *c* (= *ts*).

Kilka słów poświęcić trzeba też alternacji spółgłosek śródgłosowych (pol. słc. ros. -*g-* ~ cz. -*k-* ~ -*g-*). Pśłow. \**g* przeszło w czeskim w XIII-XIV w. w *h* (LEHR-SPLAWIŃSKI/STIEBER 1957:94; KOMÁREK 1958:55). Gdzie dziś pojawia się w czeskim (podobnie w słowackim) *g*, tam jest ono wtórne i stosunkowo późne. Starsze zabytki czeskie poświadczają jednak, podobnie jak dialekty,

niejednokrotnie warianty z *g* w miejsce lub obok pierwotnych wariantów z *k*, zwłaszcza w zapożyczeniach, np. cz. *akát* ~ *agát* '(bot.) akacja' (LEHR-SPLAWIŃSKI/STIEBER 1957:94, § 101); *muziga* 'muzyka' [= współcz. lit. *muzika*] (GEBAUER 1894:450); *vyga* '(bot.) wyka' [= współcz. lit. *vikev*] (ibid.); *vagace* 'wakacje' [= współcz. lit. *vakace*] (ibid. 451). Wydaje się więc uzasadnione przyjęcie dla etymonu śródgłosowego \*-*k*-. I fakt ten współgra doskonale z danymi tureckimi. Wyraz staroturecki istnieje bowiem nadal m.in. w kipcz. *čigāj* ~ *čigaj* (CLAUSON 1972:408f.), a kipcz. -*g*- wskazuje na starsze \*-*k*- (jak w tat. *čiganak* 'źródło' < \**čik-an-ak* < \**čik*- 'wychodzić, wytryskiwać'), podczas gdy pierwotne \*-*g*- dawało w tatarskim bilabialne -*w*- (por. tat. *awiz* 'usta' < \**agiz*). Toteż najdogodniej byłoby przyjąć, że staroturecki dialekt-dawca znał też wariant \**čikān*.

Zapis długiej -*ā*- w słowniku Clausona niekoniecznie musi oznaczać rzeczywistą długą w wymowie, może tylko oddawać staroturecką pisownię *plene*. Nie ma mocy rozstrzygającej tu także cz. śl. -*ā*-, gdyż może ono być refleksem tureckiej samogłoski akcentowanej.

Starotureckie palatalne -*n* w wygłosie może, przynajmniej w pierwszym momencie, budzić niepokój, ponieważ ma ono w dzisiejszych językach tureckich trzy refleksy: -*n*, -*j* lub -*jn* ~ -*jVn* (np. kipcz. *čigāj* 'biedny' < \**čikān* > osm. *čīyan* (*kul*) 'wretched (slave)'; szor. *mojn* ~ osm. *bojun* 'szyja' < \**bōn* [? \**mōn*], RÄSÄNEN 1949:207). W połowie XIX w. w wygłosie mišār-tatarskim wymawiano jeszcze palatalne *n*: *bōn* 'szyja', *kōn* 'piers' [= osm. *kojun* id.] (BÖHTLINGK 1851:147). Wprawdzie słusznie zauważa Räsänen (1949: 206), że właściwie mišār-tat. *n* mogłoby powstać i wtórnie, jak w *kān* 'teść' < \**kaj(i)n* = osm. *kajin* id., tylko wtedy musielibyśmy przyjąć dla 'szyi' i 'piersi' rozwój zygzakiem, tzn. \**bōn* > \**bōjn* > *bōn* i \**kōn* > \**kōjn* > *kōn*, co wydaje się mało możliwe. Raczej gotów byłbym przyjąć, że w mišār-tatarskim zachowało się pierwotne *n*, a nawet wzbogaciło o przykłady z *n* < \**j(V)n*.

Przodkowie Mišār-Tatarów pojawiają się w historii na przełomie XIII i XIV w. (BERTA 1989:6). W XIII w. plemiona kipczackie docierają też do Pannonii. Można by więc przyjąć, że plemionom tym znany był wyraz \**čigān* ~ \**čikān* i że właśnie w Pannonii użyto go po raz pierwszy w odniesieniu do Cyganów, być może w środowisku słowiańskim, skąd przeszedł później do węgierskiego, dając tu postać *cigány* – ten kierunek zapożyczenia tłumaczyłby węg. *c*- zamiast oczekiwanego \**č*-.

### 3.

Ale turecki ten wyraz zapożyczono do węgierskiego już raz wcześniej, tyle że na innym terytorium, przypuszczalnie na drodze Węgrów z Uralu do Panionii. Refleks tur. *čigān* widzieć pragnę w węg. *szegény* 'biedny', słowie, którego etymologii nie udało się dotąd wyjaśnić.

Tu należy się kilka słów komentarza do fonetyki. Jest właściwie rzeczą obojętną, czy tureckie nagłosowe *č*- percepowali Węgrzy jako *\*č*- czy jako *\*ć*- – w obu wypadkach współczesnym refleksem nie mogło być węg. [s].<sup>6</sup> Znamy co prawda przykład przejścia FU *\*ć*- > węg. *s*-, mianowicie FU *\*ćerz* 'szary' > stwęg. *szir* id. = współcz. węg. *szūr* 'sukmana chłopska' (UEW 36). Jednakże refleks ten jest nieregularny, tak że nie można całkiem wykluczyć obcego pochodzenia tego terminu, na przykład tureckiego (por. tat. *sur* ~ *şırq* 'szary'), choć wyrazy tureckie mają wokalizm welarny. W każdym razie stwęg. *szir* 'szary' nie może posłużyć nam jako argument na rzecz przejścia FU *\*ć*- > węg. *s*-.

Na źródło współcz. węg. *s*- nadawałoby się raczej *\*ś*-, por. bowiem węg. *szem* 'oko' = fi. *silmä* id. < PU *\*silmä* id. (HAJDÚ 1985:275; UEW 479). I rzeczywiście, potrzebne tu przejście znane jest z fonetyki historycznej języków tureckich: ptur. *\*č*- > czuw. *ś*- (CEYLAN 1997:30), co sugeruje myśl o czuwaskim pośrednictwie przy zapożyczaniu wyrazu tureckiego do języka węgierskiego. Problematyczny wydaje się wygłos, ponieważ czuwaskie refleksy pierwotnego *\*ń* brzmią dzisiaj *-j*, *-v*, *-m*, *-∅* (ibid. 106), a więc nie dają się pogodzić z węg. *-ń*.

W rzeczywistości rzecz ma się dokładnie na odwrót. Etymologię czuwaską węgierskiego *szegény* wykluczyć trzeba z powodu nie wygłosu, lecz właśnie nagłosu.

Jak dowodzi węg. *kicsiny* 'mały', będące odpowiednikiem starobułgarskiego (= nadwołżańsko-bułg.) zapisu <kičīn> id., nosówka wygłosowa była wymawiana palatalnie jeszcze w XIV w. (zapis pochodzi z roku 1348 ~ 1349, zob. Erdal 1993: 123f., 27). Fakt bowiem, że w <kičīn> zapisano nie <ń>, lecz <n>, należy wiązać nie z fonetyką, ale z pismem arabskim, które nie ma osobnej litery na palatalne *ń*. Toteż zapis <kičīn> można równie dobrze czytać *kičīń*, jako że jest to etymon węg. *kicsiny*. Dzięki temu możliwe jest przyjęcie rekonstrukcji starobułgarskiej z *\*-ń* także dla etymonu węg. *szegény*, co dawałoby zgodność spółgłoski wygłosowej.

---

<sup>6</sup> Ural. *\*č* > węg. *ś*; ural. *\*ć* > węg. *č* (~ *š*) (BÁRCZI 1971:41f.; HAJDÚ 1985:273, 274).

Tak jak dzięki chronologii stosunki głoskowe w wygłosie przemawiają na rzecz etymologii starobułgarskiej, tak w nagłosie (ś-) przeciwko niej. Z napisów starobułgarskich znane są zapisy z -č(-) i ž (ERDAL 1993:121). Przypuszczać więc wolno, że i \*č- wówczas jeszcze nie przeszło w ś-. Turkologiczna strona tego problemu jest niezwykle zawikłana. Poszczególne refleksy w językach tureckich i w węgierskim zdają się sobie nawzajem przeczyć i – choć kwestii tej doświadczeni specjaliści poświęcili swe studia (na przykład Z. Gombocz i L. Ligeti; ostatnio przede wszystkim Róna-Tas 1982) – wiele jeszcze zostało niejasnego, stąd wiąże się węg. s- bezpośrednio z czuw. ś- = ogtur. j- ~ ž, mimo że czuw. ś- jeszcze w XIV w., tzn. w okresie, w którym niemożliwy już był kontakt bułgarsko-węgierski, poświadczane jest jako ž.

Ale chronologia nie jest jedyną przyczyną wątpliwości. Ogtur. č- = czuw. ś ma zwykle dwa refleksy w języku węgierskim, mianowicie č i š (por. CEYLAN 1997:31), ale nie s. Jak gdyby nie dość było, że nie potrafimy w pełni zadowalająco wyjaśnić równoczesnego występowania dwóch refleksów, w wypadku naszego wyrazu stajemy jeszcze przed pytaniem, dlaczego jest to jedyny wyraz węgierski z s- < czuw. ś- = ogtur. č-.

Na koniec powiedzmy, że, jak się zdaje, starobułgarski odpowiednik starotureckiego čīgān nie jest zaświadczony. Jak więc widać, możliwość czuwaskiej etymologii rysuje się nader niepewnie i rozwiązania szukać trzeba gdzie indziej.

Najstarsze zapisy współczesnego węg. szegény 'biedny' to: <Scigina> i <Scegun> (EWU 1404; oba ze znakiem zapytania). Połączenie liter <sc-> mogło jednak oddawać także spółgłoskę š-, jak w <Scylew> = süllő '(zool.) Zander' (EWU 1372) czy <Scielte> = süvölt 'schrillen, heulen, kreischen (Personen)' (EWU 1376). Można by więc w najstarszych zapisach tego wyrazu czytać š- (tzn. segény),<sup>7</sup> a dalszy rozwój š- > s- objaśniać alternacją š ~ s w węgierskim.<sup>8</sup>

<sup>7</sup> Tur. č- dawało i w innych wyrazach węgierskich š-, tzn. rozwijało się tak, jak PU \*č-, np. węg. seprő 'Hefe, Bodensatz' < tur. \*čöpräg = tat. čüprä id. (EWU 1319); węg. sereg 'Armee, Heer' < tur. \*čärig = osm. čäri id. (EWU 1320); węg. sajt 'Käse' > tur. \*čigüt (BÁRCZI 1971:42; o ile nie < alań., por. oset. cyxt id., EWU 1298). Dalsze przykłady zwł. w BÁRCZI 1971:42.

Zadać można pytanie, czemu w tym wypadku zachowało się w węgierskim interwokaliczne tur. *-g-*,<sup>9</sup> choć w innych przykładach zanikało, np. węg. *csalán* ‘Brennessel’ < tur. *\*čaligan*; węg. *ól* ‘Stall, Koben’ < tur. *\*agil* (GOMBOCZ 1912:168f.; BERTA 1998:37). Na to pytanie nie umiem dzisiaj jasno odpowiedzieć. Przypuszczać można jedynie, że samogłoska długa stojąca po *-g-* w tureckim etymonie uniemożliwiła być może elizję *-g-* i powstanie wtórnej samogłoski długiej w węgierskim – w tureckich przykładach na elizję *-g-* w pracy Gombocza samogłoski w tej pozycji są krótkie, tak że może tu powstać nowa węgierska samogłoska długa.

Jest przy tym *szegény* nie jedynym wyrazem węgierskim z interwokalicznym *-g-* < *\*-g-*, por. bowiem np. węg. *csiger* ‘Obstwein’ < *\*čiger* < tur. *\*čägir* = wsch.-tur. *čägir* ‘Wein’ ~ CC *čagir* id. (EWU 210f.); węg. *ige* ‘Verb’ < ? tur. < mo.: moL. *üge(n)* ‘word, utterance; phrase; language; speech’ = xlx. *üg* id. (EWU 601; LESSING 1960:996).

Palatalny wokalizm węg. *szegény* stoi w pewnej sprzeczności z welarnym

<sup>8</sup> Por. węg. dial. *saj* ~ *szaj* (< *\*čaka*) ‘dünne Eisdecke’ (UEW 29), a także dwa warianty sufiksu *-ság* ~ *-szág* (jako że sufiks ten pochodzi z samodzielnego wyrazu, przypuszczalnie *\*čejz* ‘Zeit’ [UEW 57], mamy i w tym wypadku do czynienia de facto z alternacją w nagłosie), jak w [1] węg. *jóság* ‘Güte’ ~ *jószág* ‘das Gut, Vermögen’; [2] węg. *erdőség* ‘Waldung’ ~ *ország* ‘Staat’ (UEW 57 s.v. *\*čejke* ‘Dampf, Dunst’). Alternacja *š* ~ *s* występuje w języku węgierskim rzadko. Ale znamy co najmniej jeszcze trzy wyrazy, które też ją chyba poświadczają, a mianowicie węg. *szalad* ‘laufen, sich flüchten’ < *\*čáda-* ‘laufen’ (UEW 28), węg. *szeg* ‘einsäumen, nähenn; aus-/schneiden’ < *\*čänkjə* id. (UEW 31f.), węg. *szú* ‘Holzwurm’ < *\*čuyz* ~ *\*čukz* id. W UEW przyjęto, że w wypadku tych trzech wyrazów *\*č-* alternowało z *\*š-* na poziomie prajęzykowym, tzn. *\*čáda-* ~ *\*šáda-*, *\*čänkjə* ~ *\*šänkjə*, *\*čuyz* ~ *\*čukz* ~ *\*šuyz* ~ *\*šukz*. Generalnie istnieje jednak jeszcze tylko jeden wyraz, który mógłby sugerować taką alternację: *\*čöjmz* ~ *\*šöjmz* ‘?Leistungsgend, ?Kreuz’ (UEW 45: “Das lapp. Wort weist auf ursprüngliches *\*č*, das ostj. auf *\*š* hin.”). Jest to więc rozwiązanie jednoznacznie teleologiczne, w którym przyjmuje się prajęzykową alternację tylko po to, żeby wyjaśnić węg. *s-* w miejsce spodziewanego *č-* lub *š-*, jednakże niekonsekwentnie, ponieważ węg. dial. *saj* ~ *szaj* i lit. *-ság* ~ *-szág* objaśnia się nie prajęzykową alternacją *\*č* ~ *\*š*, lecz węgierską alternacją *š* ~ *s*. Wydaje się przy tym, że możliwe jest rozszerzenie owej węgierskiej alternacji *š* ~ *s* również na wspomniane trzy kłopotliwe wyrazy: *\*čáda-* > węg. *\*salad* > *szalad*, *\*čänkjə* > węg. *\*seg* > *szeg*, *\*čuyz* ~ *\*čukz* > węg. *\*sú* > *szú*. Czy przyjęcie dla tych wyrazów niepoświadczanego wariantu z *\*š-* na gruncie węgierskim przez analogię do poświadczonych przykładów alternacji *š* ~ *s* jest większą dowolnością niż przyjęcie teleologicznego wariantu z *\*š-* na poziomie prauralskim?

<sup>9</sup> Przyjęcie tureckiego etymonu z *\*-k-* także sprawy nie rozwiązuje, bowiem jego refleksem we współczesnym węgierskim byłoby *-v-* lub *-ø-* (HAJDÚ 1985:267).



wokalizmem tur. *čigāñ*. Samogłoski *č* i *ž* palatalizują jednak często samogłoski w językach tureckich i przykładów tego procesu jest niemało. Najbardziej znanym jest chyba osm. *bič-* ‘kroić, ciąć’ < \**bīč-*, którego pierwotna welarna samogłoska zachowała się w derywacie *bičak* ‘nóż’ (> węg. *bicsak* ‘Dolch; Schwert; Klappmesser’, GOMBOCZ 1912:150, TESz) dzięki konserwującemu działaniu welarnego sufiksu *-ak*. Kilka innych przykładów palatalizacji: pratur. \**jāš* > \**jaš* ~ \**čaš* > współcz. tur. *jaš* ‘wiek (ilość lat)’ ~ baszk. *jāš* ‘młody’, uzb. *žāš* id.; azerb. *jaj* ‘lato’ < \**jāj* > \**čaj* > tat. *žāj* id.; ojr. *konč* ‘cholewka buta’ < \**koñč* > \**kōñč* > kzk. *kōjñš* id. (RÄSÄNEN 1949:58, 81; ÈSTJa IV 74, 161f.). Również w przytoczonym powyżej węgierskim wariantcie *csiger* utrwalił się wtórny, palatalny wokalizm tur. *čägir* < *čagir*. W wypadku tur. *čigāñ* proces palatalizacji był tym łatwiejszy, że i w wygłosie stoi palatalna spółgłoska *-ñ*.

W języku tureckim, z którego zapożyczono dzisiejsze węg. *szegény* ‘biedny’, istniał przypuszczalnie wariant palatalny etymonu, tzn. \**čigāñ* (lub \**čikāñ* ?), być może obok starszego wariantu welarnego \**čikāñ* ~ \**čigāñ*. Ponieważ warianty wcześniejsze (welarne) zapożyczono do języków słowiańskich później niż nowsze (palatalne) do węgierskiego, przypuszczać wypada, że wszystkie one: \**čikāñ* ~ \**čigāñ* ~ \**čikāñ* ~ \**čigāñ* przez pewien czas istniały w językach tureckich równocześnie bądź też że w dialektach, z którymi Węgrzy zetknęli się jeszcze przed przybyciem do Pannonii, w użyciu były warianty palatalne (wyłącznie lub obok welarnych), natomiast w dialektach kipczackich Pannonii XIII w. – welarne (i znów: wyłącznie lub obok palatalnych).

Słowo wreszcie o stosunku między tur. *ā* a węg. *é* drugiej sylaby. Dane dialektalne z ich wahaniem *ē* ~ *ī* ~ *i* wskazującym na zwężanie i skracanie samogłoski drugiej sylaby pozwalają wąską wymowę rozumieć jako wtórną, na przykład: tur. \**čigāñ* > węg. dial. *szégény* ~ *szęgény* ~ *szęgēn* ~ *szégíny* ~ *szégín* ~ *szigín* ~ *szëgin* (TESz). Ale i samo tur. *ā* niekoniecznie było wymawiane bardzo szeroko. Jak świadczą dzisiejsze jego refleksy, już wcześniej ulegało ono zwężeniu (szczegóły w Stachowski 1998), podobnie jak obserwujemy to w wymowie pñ.-niem. *Träne* [trēnə] ‘łza’ czy *Käse* [kēzə] ‘ser’. Dla etymonu tureckiego wolno więc przyjąć w drugiej sylabie nieco węższą wymowę samogłoski dłuższej, tzn. \**ē* stojące pomiędzy szerokim \**ā* a wąskim \**ē* i fonetycznie zapewne dość bliskie węgierskiemu *é*.

Odpowiedniość tur. *i* = węg. *ë* w pierwszej sylabie nie stanowi problemu, por. bowiem węg. *bëtű* ‘Buchstabe’ < tur. \**bitig*, węg. *gyëplő* ‘Zügel’ > tur. \**žiplig* (= osm. *iplik* ‘nić’), węg. *szeplő* ‘Sommersprosse’ < tur. \**sipläg* id., węg. *tengély* ‘Achse’ < tur. \**tingil* id. (GOMBOCZ 1912:152f.).

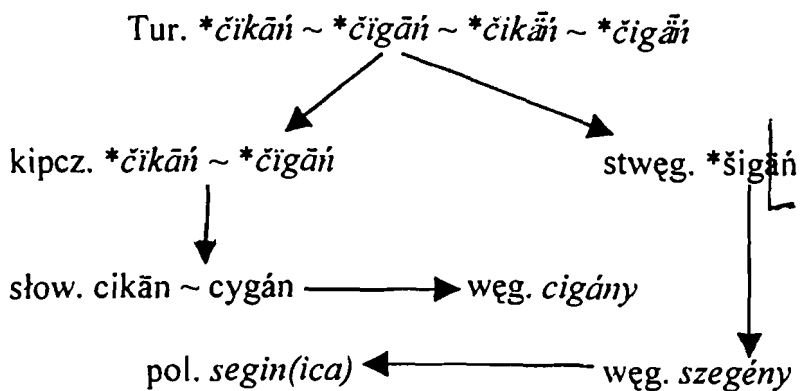
Cały proces zapożyczania można przedstawić następująco: tur. \**čikāñ* (> lub ~ sttur. *čigāñ* > kipcz. > słow. [z. B. cz. *cikán* ~ *cigán*, ślc. *cigán*] > węg. *cigány*,

niem. *Zigeuner*) ~ \*čikāñ (> lub ~ \*čigāñ > węg. \*šigāñ > \*šegāñ > współcz. węg. *szegény*).

\* \* \*

Na zakończenie jeszcze parę słów o dalszej wędrówce węgierskiego *szegény* 'biedny'. Mało znany jest fakt, że wyraz ten poświadczony jest w polszczyźnie od 1596 r. (nawet jeśli dziś znany jest tylko dialektom), a mianowicie zazwyczaj w zwrotach *segen legen* ~ *segiñ legiñ* 'nicpoń', dosł. 'biedny chłopak' (= współcz. węg. *szegénylegény* 'rozbójnik'). W kolędzie "Nuż my bracia pastuszkowie" występuje młody Węgier, który przedstawia się "po węgiersku" słowami *segiñ legiñ iś katona* 'biedny chłopak i żołnierz', a w Tatrach znany jest derywat *seginica* 'żebraczka' (WOŁOŚZ 1989:298f.).

Jeśli węg. *cigány* 'Cygan' rzeczywiście zapożyczono ze słowiańszczyzny, a węg. *szegény* do słowiańszczyzny, to mamy tu do czynienia ze swoistym handlem Słowian z Węgrami tureckim towarem:



[ā

## Literatura

- ÈSTJa = Sevortjan, È. V. / Levitskaja, L. S., *Этимологический словарь тюркских языков*. IV. Москва, 1989.
- EWU = Benkő, L. (ed.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest, 1993.
- TESz = Benkő, L. (ed.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, 1967-.
- UEW = Rédei, K., *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Budapest, 1986.
- BÁRCZI 1971: Bárczi, G., *Le traitement de š et de č turcs dans les mots d'emprunt turcs du protohongrois*. (Ligeti, L. ed.) *Studia turcica* (In: *Bibliotheca Orientalis Hungarica* 17), Budapest, 39-46.
- BERTA 1989: Berta, Á., *Lautgeschichte der tatarischen Dialekte*. (In: *Studia Uralo-Altaica* 31), Szeged
- BERTA 1998: *On the Turkic background of the Hungarian word csalán 'nettle' / 'stinging nettle'*. In: Stachowski, M. (ed.), *Languages and culture of Turkic peoples* (In: *Studia Turcologica Cracoviensia* 5), Kraków, 33-40.
- BÖHTLINGK 1851: Böhtlingk, O., *Über die Sprache der Jakuten*. St. Petersburg
- CEYLAN 1997: Ceylan, E., *Çuvaşça çok zamanlı ses bilgisi*. Ankara
- CLAUSON 1972: Clauson, Sir G., *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford
- ERDAL 1993: Erdal, M., *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften*. Wiesbaden
- FRASER 2001: Fraser, A., *Dzieje Cyganów*. Warszawa [tytuł oryginału: *The Gypsies*. 1992, 1995].
- GEBAUER 1894: Gebauer, J., *Historická mluvnice jazyka českého*. I. Hláskosloví, Praha – Vídeň
- GEBAUER 1970: Gebauer, J., *Slovník staročeský*. II, Praha
- GOMBOCZ 1912: Gombocz, Z., *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. (In: *MSFOu* 30), Helsinki
- HAJDÚ 1985: Hajdú, P., *Уральские языки и народы*. (перевод с венг. языка Е. А. Хелимского) Москва
- HEINSCHINK 1994: Heinschink, M. F., *E Romani Čhib – Die Sprache der Roma. – Heinschink*. In: M. F. / Hemetek, U. (ed.): *Roma – das unbekannte Volk. Schicksal und Kultur*, Wien – Köln – Weimar, 110-128.
- HELIMSKI 1988: Helimski, E., *Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии*. In: Tolstoj, N. I. (ed.), *Славянское языкознание, X. Международный съезд славистов*, Москва, 347-368.
- HELIMSKI 2000: Helimski, E., *Компаративистика, Уралистика*. Лекции и статьи, Москва
- JAMNICKÁ-ŠMERGLOVÁ 1955: Z. Jamnická-Šmerglová, Z., *Dějiny našich cikánů*. Praha
- KOMÁREK 1958: Komárek, M., *Historická mluvnice česká*. I. Hláskosloví, Praha
- LEHR-SPLAWISKI-STIEBER 1957: Lehr-Splawiski, T. Stieber, Z., *Gramatyka historyczna języka czeskiego*. In: *Wstęp, fonetyka historyczna, dialektologia*, Warszawa

- LESSING 1960: Lessing, F. D., *Mongolian-English dictionary*. Berkeley and Los Angeles
- MACHADO 1952: Machado, J. P., *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. Lisboa
- MACHEK 1968: Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha
- MIKLOSICH 1886: Miklosich, F., *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien
- POTT 1844: Pott, A. F., *Die Zigeuner in Europa und Asien. Ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache, nach gedruckten und ungedruckten Quellen*. I. Halle
- RÄSÄNEN 1949: Räsänen, M., *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki
- RÓNA-TAS 1982: Róna-Tas, A., *On the history of the Turkic and Finno-Ugrian affricates*. In: *Studia Orientalia Acad. Sc. Hung.* 36/1-3, 429-447.
- SERBOIANU-POPP 1930: Serboianu, C. J. Popp, *Les Tsiganes. Histoire*. In: *Ethnographie – Linguistique – Grammaire – Dictionnaire*. Paris
- SKOK 1971: Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I. Zagreb
- STACHOWSKI 1998: Stachowski, M., *A minimal probabilistic development model of Proto-Turkic E-type vowels*. In: *Folia Orientalia* 34, 159-174.
- WOŁOSZ 1989: Wołosz, R., *Wyrazy węgierskie w języku polskim*. In: *Studia Slavica Acad. Sc. Hung.* 35/3-4, 3-27; 215-317.

**The Turkish-Hungarian-Slavic Background  
of the Ethnic Name "Cigány" [Gypsy]  
(Abstract)**

The dominant theory of the origins of the ethnic name Gypsy (in German *Zigeuner* = in Polish *Cygan* = in Hungarian *cigány*) included in etymological dictionaries implies a number of counterarguments both from a phonetic point of view and from the aspect of cultural politics (§ 1), and this circumstance makes seeking for another explanation a legitimate issue. In the present article it is the Slavic word *cygan* that is suggested as the etymon of the Turkish *çigān* (§ 2), while it is the Hungarian *szegény* (an etymologically obscure item up to now) which is considered to be the source of the Turkish word (§ 3). The procedure of borrowing is illustrated by the figure at the end of the article. The German version of this study is going to be published in the journal *Studia Etymologica Cracoviensa* 7 (2002).

M. Stachowski